

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ¹⁾։

[(Գրւած Վ. Ազուլեցի Մեղքոն Գասպարիչ Փանեանցին)։

1.

Նոյեմբերի 22-ին. 1855. Մոսկւա.

Իմ շատ սիրելի և պատուելի եղբայր

Մելքսեմ Գասպարեան փանեանց.

Ձեր շնորհալի նամակը այս նոյեմբերի 5 (թուականից²⁾), որին սպասում էի շատ անհամբեր սրտով, հասաւ ինձ այսօր. և այսօր իսկ կամենում եմ պարտավճար լինել Ձեզ ոչ որպէս պարտապան մի պարտատիրոջ, քան լիցի, այլ որպէս բարեկամ, որ հոգով չափ կարօտ էր խօսել իւր բարեկամի հետ որ ամենևին սիրելի և նազելի էր նորա համար։ Շատ ցաւեցայ լսելով թէ Ձեր ամուսնու բերանից և թէ Ձեր յատուկ նամակից թէ այդքան նեղութիւն էք կրել ճանապարհին Կովկասեան սարերի մէջ. բայց և ժամանակը անպիտան ժամանակ էր. զարմացք չէ, որ Դուք անձրևի տակ, ցելսի մէջ ամբողջ ժամեր ոտով ճանապարհորդելով, հազ ու կրծացաւութիւն էք ստացել. բայց խնդրեմ և կրկին անգամ խնդրեմ խելացի կերպով հոգարարձու լինել ձեր անողջութեան ու կեանքի համար որ հարկաւոր էր ոչ թէ միայն քեզ և քո ընտանիքին, այլ և քո բարեկամներին, քո ազգին, Հայկական մարդկութեանը։ Ձեր ընտանիքը, փառք Աստուծոյ, անողջ են. ևս հանդիպում եմ նոցա, ինչքան կարելի էր յաճախ. ձեր ամուսինը անցեալ կիւրակէ մի կէս ժամ

1) Այս նամակները թւով 51 հատ են. Ինչպէս № 1 նամակի դիմումից երեւում է. Նազարեանի եւ Փանեանցի միջեւ 56 թւի նոյեմբ. 22-ից առաջ էլ նամակադրութիւն եղած պիտի լինի, բայց, դժբախտաբար, հանգուցեալ Փանեանցի թղթերի մէջ մենք չգտանք այդպիսին։ Գրափոխարէն, բացի թւածս 51 նամակներից, մենք ծնոքի տակ ունենք եւ տպագրութեան կյանքներ Նազարեանի ուրիշ 14 — այսպէս առած — շնորհաւորական նամակները. որոնցով նա շնորհաւորում է Փանեանցի անւանակողութեան տօնը։ Յ. Տէր-Յակ.

2) Բոլոր նամակների մէջ հարազատօրէն պահպանւած են հեղինակի ուղղագրութիւնը, կէտագրութիւնը եւ միւս լեզական-գրական առանձնաշատկութիւնները։ Յ. Տ. Յակ.

մեր մօտ էր: Օր չէ անց կենում մեր տանը, որ ձեր անունը, ձեր քաղցր անունը չլիշենք մեր մէջ. բայց թէ ինչպէս ծանր էր ինձ համար այսքան ժամանակ զուրկ լինել ձեր քաղցր բարեկամական ընկերակցութիւնից որ միշտ գերազանց է եղել իմ համար քան թէ մարմնաւոր եղբայրակցութիւնը, չեմ կարող ասել, Ձեր գնալուց յետոյ որքացած եմ եւ միանգամայն Շէյխանցի երեսը շատ փոքր եմ տեսնում, և տեսութեան ժամանակին եւ օտարօտի մտքեր եմ լսում: Դա, մի խօսքով, ինչպէս երևում է, սառնացած է երևում այն մտածութիւններից որոնց հիմքը էր հայրենասիրական բարեկամակցութիւն: Շէյխանցը կամենում է՝ գալոյ տարու Յունվարին վերադառնալ դէպ ի Շուշի և գրել է իւր ծնողներին որ նորան նշանեն և հարսն պատրաստեն նորա համար: Լաւ բան է, միայն փոքր անսովոր իմ ճաշակիս համար:

Աւետիք քեզ երկու կողմից. իմ աշխատութեան պտղորութիւնը հասել է ահա 25 թերթին, ուրեմն մնում են դեռ եւ 8 թերթ տպելի. սոքա եւ պատրաստ կը լինին գալոյ տարու Յունվարի վերջին: Այս առաջին հատորն էր սորանից յետոյ իսկոյն կը սկսանեմ երկրորդ հատորը: Իմ շարադրութիւնը յաւելանալով 10 թերթ քան թէ իմ պայմանն էր տպագրութեան հոգաբարձու պարոնների հետ, համաձայնեցան զօրա յաւելացնեն 200 մանէթ: Միւս բարի համբաւը այն է, որ Հիւսիսստիայլ օրագրի մասին տեղեկութիւն է գրում ինձ Պետերբուրգից պարոն Մուխոմիլիյ պրօֆէսսորը, որ շուտով կը վճովի գործը, և ինչպէս երևում է այս տարին վերջանալուց յառաջ, և ինչպէս գրած է ինձ, պիտոյ է տէրութիւնը իմ կամքին թողու գործ ունենալ կամ Պետերբուրգեան ցենզորի և կամ Թիֆլիզեանի հետ:

Ձեր նամակից տեսնում եմ, որ Դուք փակել էք ձեր սիրտը և տրտում էք և չը կամիր ոչ հոգևորի և ոչ աշխարհականի մօտենալ. այդ լաւ չէ. պիտոյ է մեզ ամեններին մօտենալ ինչքան կարելի է, պիտոյ է պոզովատը գայլախաղին զարկել որ կայծեր դուրս ցայտվեն. այլապէս չէ կարելի ուրիշների վրայ ներգործել. պիտոյ է փիլիսոփայ լինել, հաղորդակցութիւն առնել մարդերի հետ, մարդ չօշափել ու քննել և մարդիկ որոտ ճշմարտութեան ուռկանի մէջ:

Մեր հասարակաց բարեկամ սրբազան Մատթէոսը շատ ուրախալից պատասխան ստացաւ Մինիստրից այն թղթին, որ եպիսկոպոսը մատուցել էր Թագաւորին Մինիստրի ձեռքով: Սա գրում էր թէ նորին կայսերական Մեծութիւնը բարեհաճել է հրամայել, որ եպիսկոպոսը հաստատ մնալով իր պատուի մէջ ճանապարհ ստանայ իւր վիճակը կառավարելու օրէնքի հիման վերայ: Եւ ասում են, թէ Մինիստրից թուղթ է գնացած կովկասեան տեղակալ Բարեհատինսկու վերայ, որ սա հարց ու խնդիր առնէ կաթողիկոսից թէ

դա ինչ իրաւունքով կարողացել է մի կայսերահաստատ վիճակաւոր առաջնորդ ձգել իւր իշխանութիւնից: Մինչև այժմ ոչ ինչ լուր չը կայ Մինիստրից, թէ ինչպէս նա կամի ճանապարհ տալ եպիսկոպոսին, գործ յառաջ տանելու համար՝ բայց երևում է, չուտով պիտոյ է սկսանին մինիստրի գործակատարութիւնքը այս մասին:

Խնդրեմ գրել ինձ այնքան յաճախ, ինչքան կարող էիք. խնդրեմ ուրախ պահել ձեր միտքը և ամենեին միամիտ լինել ձեր ընտանիքի մասին. բայց խնդրեմ նոյնպէս գործերդ աւարտած լինելով Ձեր պատուելի եղբոր հետ, չուտով սրժանացնել մեզ ձեր քաղցր և քաղցր տեսութեանը: Իմ ամուսինը որ ձեզ սիրում է և պատուում է իբրև եղբայր, չատ և չատ ողջոյն է ուղարկում ձեզ. իմ զաւակները նոյնպէս իմ բարեկամական ողջոյնս յիշեցէք ձեր ընտանիքին Աքուլիսումը:

Իմ հասցէս.

Ձեզ յարգող և սիրող

Степану Исаевичу Назарьянцу, հայ եղբայր Ս. Նաղարեանց,
3. профессору Лазаревского Института въ Москвѣ.

2.

Պատուելի եղբայր և սիրելի բարեկամ մեր

Մելքոն Փանեանց.

Անա 18 օր է, որ մեր հրաժարված ենք միմեանցից և հեռացած միմեանցից եթէ ոչ սրտով և հոգով, զոնկայ հոգեղէն տարածութեամբ. բայց սա ոչինչ է. ճշմարիտ սէրը և բարեկամութիւնը կարող է մօտաւորել և շատ հեռավորները, բայց որում սրտի և հոգու համար չը կայ նիւթական խաւան: Ես չը կամիմ յիշեցնել Ձեզ այն տխուր իրողութիւնը մեր ազգի մէջ, որ սոցա և մօտաւորքը և զրացիքը միշտ հեռն են միմեանցից, ընկերսիրութիւն և բարեկամասիրութիւն մի անսովոր բան լինելով դոցա մէջ: Մեր ճանապարհը Մոսկվայից մինչև Պետերբուրգ եղաւ բաւական արագ և բարւոք, բայց Պետերբուրգից, մինչև Դորպատ շատ չարչարանք քարչեցինք, 320 վերստ տարածութիւն ճանապարհորդելով 41 ժամի մէջ, արքունի կառքի մէջ, վեց մարդ միասին նստելով: Մեր ուղեկիցքը բաւական խառն մարդիկ էին. կրթեալ և անկրթ մարդիկ. Ռուսք և գերմանացիք, արք ու կանայք, պատանիք և միջահասակք: Կօզլով պրօֆեսորը Ղաղանի, որ իմ բնկեր է եղած Դորպատում, շատ զարմացք բերեց իմ վերայ որպէս շատ կրթեալ և ասողջամիտ ու ազատախօս մարդ ընդդէմ իւր և իմ հակառակորդ մարդու, որ զօրական ծառայութեանց արձակված գնդապետ (պօլկովնիկ էր), Սորան լաւ տրորեցինք մեք երկուսով. և կատաղած չը գիտէր ողորմելին

թէ ինչպէս փրկէ իւր անձը մեր ծակող ճանկերից. կամայ և ակամայ ստիպվեցաւ համաձայնել մեզ:

Իմ կեանքը Դօրպատի մէջ հոսում է շատ հանդարտ և թեթև. Պրիդրիկոսի գործը համարեան թէ վերջացած է. նա կրնդունվի այն դասատուներ որին արժանի էր Այստեղի մարդիկը շատ քաղցր և հեզ են, նոցա մաղրասիրութիւնը և քաղաքավարութիւնը անպատմելի: Անցեալ կիւրակէ հացկերութեան հրաւիրուած էի տեղիս համալսարանի Հոգաբարձու և Սենատօր Բրատկէի մօտ. թէ ինչպէս այս պատուելի ծերունին ընդունեց ինձ, երկար էր պատմել ձեզ: Ասեմ միայն այսքան, որ ինձ ցանկալի կը լինէր, որ մեր Հայոց տղայքը, որ այստեղ ուսանում էին, մի փոքր հեզութիւն, քաղաքավարութիւն և մարդասիրութիւն ուսանէին:

Յոյս ունեմ շուտով տեսանելու և համբուրելու ձեզ, խնդրեմ որջունեցէք ինձանից ձեր պատուելի ամուսինը, պարոն Սոջայեանցը, ձեր զոքանչը և մնացէք հաւատացած, որ ձեզ անխոփօս սիրով սիրում է:

Ձեր հարազատ եղբայր և բարեկամ

Ս. Նազարեանց

Յուլիսի 18-ին, 57.

Դօրպատ:

3.

Ազնիւ Բարեկամ,

Ես հիւանդ եմ և կարող չեմ ինքս գալ Ձեր մօտ մի հարկաւոր բանի վերայ խօսելու Ձեր հետ: Հիւսիսամիայի 12 համարը էգուց կաւարտվի ամենին, 6 թերթ ամբողջապէս և կերթայ ցենսուրային: Այժմ մնում է մեզ մտածելու գալոցքի մասին, եթէ այսուհետեւ պիտոյ էր ինձ գործ ունենալ ազգի հետ: Իմ ստացած նամակները Հաշտարխանից, Նոր Նախիջևանից և Բաղուի ու համալսու կողմերից շատ տխուր և անմխիթար են. մի տեղ հացը թանգ է, միւս տեղ ժողովրդի մէջ խառնակութիւն կայ, մի այլ տեղ ժողովուրդը գիւրը և գրի զօրութիւնը չ'գիտէ. մի խօսքով լուրեր, որոնցից պիտոյ էր եզրակացնել որ մեր ազգին ոչինչ հարկաւոր չէր: Գործը մնում է այժմ Պետերբուրգի և Մոսկվայի Հայոց հասարակութիւնների ուսերի վերայ: Վայ Ձեզ, բայց ոչ, մի յուսահատիք. Աստուած կամենում է Ձեզ մի պարծանք պատրաստել. որից, ինչպէ՛ս տեսնում եմ, Ձեր և մեր հայրենակիցքը այլ քաղաքների մէջ, պիտի վատթարապէս անմասն ու անբաժին մնան: Իմ կարծիքս այսպէս է. եթէ Պետերբուրգեան Հայերը, ինչպէս լսում եմ, կամին յանձն

առնուել տպագրութեան 'ծախքը, թէպէտ հաւաստի տեղեկութիւն չունենմ, որքան է նոցանից ստանալի արծաթը որովհետեւ ընդհանրապէս միայն լսած եմ մի տեղեկութիւն Ստեփանեանի եղբոր բերանից, նորա պատուիրելով, — ուրեմն մեր և Ձեր կողմից պիտոյ էր նոյնպէս աշխատել Մոսկովայի մէջ, մանաւանդ որ այժմ ընկերութիւն կայ մեր մէջ, եւ ինչու համար է ընկերութիւնը, որ այսպիսի զօւարթութեան մէջ, ճանապարհ չ'գտնէ իւր համար օգնելու իւր աղգի մի հատ արժանաւոր օրագրին: Բայց այս տեղ Դուք և ես զգուշութեամբ պիտի ընթանանք, ընկերութիւնը նոր է, դեռ եւ ոչ ոք ստորագրովել չէ որպէս մասնակից ընկերութեան, այլ և ես, իբրեւ հրատարակիչ, գոնեայ մեր Հայերի մէջ, անպատշաճ եմ տեսանում իմ կողմից ընկերութեան մէջ խօսք բանալ և առաջարկութիւն առնել, թէ այս բոպէիս առաջին հոգալի բանն էր փրկել ազգային պարծանքը, հոգաբարձու լինելով Հիւսիսափայլի պահպանութեան համար: Այս գործը պարտական եմ 'Իւոյ մի քանի ընկերներով յառաջ բերել ընկերութեան մէջ իբրեւ մի առանձին, այս բոպէիս հոգալի բան:

Պարոն Արամիսանեանցը ¹⁾ ինքը ժուռնալի մասին խօսք ձգեց Ձեր տան մէջ, ուրեմն այս բոպէիս թող հոգանք ընկերութեամբ այս բանիս համար, որ իբրեւ մի ցաւ տագնապեցնում է մեր մարմինը, յետոյ յառաջ կերթայ ընկերութեան համար, կարծեմ, դուք կը հասկանաք ասածիս միտքը: Բայ ի նորանից, որ դա աղգի անխարդախ, ճշմարտաբարող բերանն էր, դրանով պիտի թևեր ունենայի ևս ներգործելու, ընկերութեան օգուտը յառաջ տանելու, ոչ քե միայն խօսելով և առաջարկելով, այլ և գործով հանդէս գալով, թէ եւ իմ տուրքը իբրեւ աղքատի տուրք, բայց լինելով առատաստութեամբ, զոր օրինակ հարիւրաւոր, անպատճառ լինելու էր ամաչեցուցիչ ուրիշ հարստականների համար, որ ըստ կարողութեան պիտոյ էր զոհաբեր գտանվէին, մի ազգային գործ գոյացնելու համար, դորանով առաքինական և ազգասիրական գործեր գլուխ բերելու համար, որոնց մասին ի հարկէ նախ և յառաջ խօսակցութիւն կը լինի ընկերութեան մէջ, ի գիտութիւն ամենեցուն, թէ ինչ բանի համար արծաթ էր ձգվում ընկերութեան գանձանակի մէջ:

Մոսկովայի մէջ մեր ընկերութեան հանդիսու՞մ պիտոյ է առաջարկութիւն լինի վեհանձնաբար զոհաբերութիւնք յանձն առնել Հիւսիսափայլի պահպանութեան համար, որ առաջին հոգալի բանն է այս բոպէիս: Եթէ մի 2000 Պետերբուրքում հաւաքվի, դոյնքան

* 1) Խօսքը հանդուցեալ Ա. Արամիսանեանի հօրեղբոր, Հայրապետ Արամիսանեանի մասին է, որ այդ ժամանակ գտնու՞մ էր Մոսկւայում առեւտրական գործերով: Յ. Տ. Յակ.

ևս Մոսկվայի մէջ, կը մնան մեզ մասնաւոր կամ անյուսալի օգուտք այլ քաղաքներէց, որ յետոյ կերկին. Ձեր դորձը, անտարակոյս, պիտոյ է ամօթապարտէր մեր վատթար Հայերը միւս քաղաքների մէջ. բայց և Դուք աւելի լուսաւորեցէ՛ք և ընտիրքդ ազգի մէջ պարտական է ի՞նչ այդպիսի օրինակ յանդիման կացուցանել ազգի առաջն. գուցէ դրանով կը յառաջանայ և մի բարի նախանձաւորութիւն: Լաւ իմացէք, որ Դուք այստեղ դորձ ունիք թշնամիների հետ, Ձեր և մեր վատթար հայրենակիցների հետ. ուրեմն պէտք է Ձեզ ամենայն առիւծութեամբ պատերազմել, որ յազթէք և ոչ թէ յազթվիք: Ես կանգնած եմ Ձեր համար գրչի սուրս ձեռքիս. միայնակ մի թողէք ինձ ապա թէ ոչ, ամենեքեանքս միասին կը ջախջախվենք: Եթէ կամքք այս մասին երես առ երես խօսել իմ հետ, պատրաստ եմ, երբ հաճոյ է Ձեզ:

Մնաք բարեւալ

Ձեր անխարդախ յարգող և սիրող բարեկամ

30-ին Հոկտ. 1860,

Ս. Նազարեանց

Մոսկվայ.

4.

Ազնիւ բարեկամ,

Ահա գրեցի և ուղարկում եմ Ձեզ մի քանի բառ ¹⁾ Ձեր վաճառական ժողովի վրայ. նախ և յառաջ ցոյց տալով թէ ինչ ասել է վաճառականութիւն ընդհանրապէս, թէ ինչ տեղում է վաճառականութիւնը եւրոպայի մէջ և ինչ աստիճանի վերայ մեր մէջ. և թէ ինչ էին դորա պատճառքը. խօսելով մեր ցաւերի վերայ, ցուցանում եմ և բժշկական դեղը, ինչքան որ այս բոլորիս կարող էր հասուցանել դա մի բարեմիտ առևտրական ժողով, եթէ կամէր հասկանալ, որ Հայը լինելով վաճառական, վերջացել չէր լինելուց բանական ու բարոյական մարդ. այլ դորա հակառակ, երկուքն ևս պիտի միաւորվին միշտ մինի մէջ. ազնիւ մարդ և ազնիւ վաճառական, կամ ազնիւ վաճառական և ազնիւ մարդ:

Հարկաւոր համարեցի խօսել մի փոքր սաստիկ մեր Հայերի վաճառականութեան պակասութիւնների վերայ, որ մի փոքր դարթնին մեր Հայերը և ջերմ սրտով ոտք կոխեն բարեկաւութեան ճա-

1) Այդ գրածքը նախագծի նման մի բան է եւ կազմած է 2 մասից—ա. մի քաւական ընդարձակ յառաջաբանից եւ բ. 9 կէտ կանոնադրութիւնից. Նամակների շարքը վերջանալուց յետոյ, այդ եւս կյանքներ տպագրութեան. Յ. Տ. Յ:

Նապարհի վերայ, ինչ չափով կարելի է դա մի ամենևին անպատ-
րաստ ազգի մէջ, որ ամենայն բանով պակասաւոր է: Եւ վաճառա-
կան մարդ չեմ արդարեւ, բայց վաճառականութեան պայմանքը չատ-
լաւ գիտեմ. որովհետեւ դոքա չատ ծաղկած ուսումն եմ Եւրոպայի
մէջ. այդ պայմաններից ոչ մինը չը կայ մեր տգէտ Հայի մէջ, թէ-
պէտ և սա ասվում է վաճառական. ինչ և իցէ:

Խնդրեմ դորձ դնել իմ գրուածը, ինչպէս արժան կը համարէ
Ձեր խոհականութիւնը. պիտոյ է ամուր և հաստատ մնալ Ձեր ար-
դար և խելացի առաջարկութիւններին վերայ. Ձեզ երբէք պատիւ
չէ դասակից լինել մի տխմար և կորած խառնիջադանջի. դոքա չու-
սով կը փլատակվեն. բանը բազմութեան վերայ չէ: Դուք եւ, յու-
սով եմ, որ մնալու չէք անընկեր: Թող միայն լաւ դուրս գրվի Ձեր
առաջարկութիւնը ժողովի մասին և սրտով կարդացվի և պաշտ-
պանվի ժողովի առաջն. կամին նոքա ընդունել Ձեր պայմանքը.
այդ ուրիշ բան է. եթէ ոչ, ապա մենք կը կաղմենք մի այլ ժողով
և գործեր կը կատարենք, որոնց առաջն գետին կը մտանեն այդ
մարդիկը: Լաւ իմացէք, որ աշխարհ կառավարողը խելքն է, հաս-
կացողութիւնը և բարեմիտ ազնիւ կամքը. դոքա ամենից զուրկ են.
ուրեմն ինչ պիտի առնեն: Ձեր տուած արծաթը յետ առեցէք, եթէ
Դուք մասնակից չէք գործին:

Զգուեցայ միանգամայն դոցա գրած առաջարկութիւնից (ПЛАН),
կարդալով նորան ուշադրութեամբ: Այդ աղճատ բանը պիտի գրած
լինի Տավրիշովի խելքի տիրոջ պէս մարդ: Ծայրէ ծայր դատարկա-
բանութիւն է, անոճ ու անհամ ու անմիտ. բայց ամենևին արժանի
այն ժողովին, որի մէջ խօսք ունին Եզեանցը և Տավրիշովը:

Ձեր եղբայր

22 Նոյեմբ. 1860.

Ս. Նազարեանց.

Մոսկվա:

5.

Ազնիւ բարեկամ

Մ. Փանեանց.

Ահա ուղարկում եմ Ձեզ մեր ընկերութեան վերայ գրած մի
ճառ¹⁾, որ այդ բանի խորհուրդը անորոշ մթութեան միջից դուրս
պարզվի և պայծառանայ աչքի առաջն որպէս պտուղը իւր փեճիկի
միջից: Այնուհետեւ ամենեքեանքս վերահասու կը լինինք թէ ինչ բան
է մեր կամեցածը, կամ թէ ինչ կամիմք մեք: Մեր հայերը մինչև

1) Փանեանցի թղթերի մէջ չգտանք այդ ճառը: Յ. Տ. Յակ.

այժմ չեն մտածել այդպէս. այսինքն իւրեանց կամեցածը նախ և յառաջ պարզապէս հասկանալ, որ կարելի է միայն, մի պայծառ ձև ու կերպարանք տալով իւրեանց մտածութեանը: Եւ հարկաւոր համարեցի այդ բանը և գրեցի իմ մտածութիւնքը մեր ընկերութեան մասին, ուստի կարող եւս դու տեսանել թէ ինչպէս է այն ճանապարհը, որի վերայ պիտոյ է մեզ դիմել գէպ ի մեր նպատակը: Դու կը կարդաս սորան ուշադրութեամբ և կասես ինձ քո կարծիքը, դորան գրել եմ եւ այն խորհրդով, որ կարդացվի հրապարակաւ, ընկերութեան մէջ, որ ամեն մինը պարզ ու պայծառ տեսանէ բանի խորհուրդը և իմանայ թէ ինչ էր իսկապէս իւր և հասարակութեան կամքը: Միտքան հաւանութեամբ պիտոյ է ընդունվի և ստորագրվի դա, կամ թէ մերժվի, եթէ մերժելի էր, նոյնպէս միաբանական վճռով:

Եւ ուղարկում եմ Ձեզ նոյնպէս Հիւսիսամիայլի ստորագրութեան կամ ընկերագրութեան թուղթը գալոց 1861 թուականի համար. ինչպէս խնդրեցիք ինձանից: Այլստիւր Հայրենասիրութեան այգու մէջ որպէս քաջ մշակ, և տես, թէ ինչ կարելի էր բուսուցանել և կանաչեցնել. յուսաւոր լինենք և աշխատենք ազգի գալոց լաւութեան համար, մինը բարի խօսքով և յորդորանքով, միւսը առաքինութեան օրինակով, միւսը գրչով և իւր հոգեկան գանձերով: Ազնիւ բարեկամ, գործենք միաբան գորութեամբ մեր կեանքի գործը այս աշխարհումս, մինչև ժամանակը մեր ձեռքումն է:

Ձեր անխարդախ սիրով Ձեզ սիրող
1861 թուականի 25-ին Հոկտ. Ս. Նազարեանց
Մոսկվայ.

6.

Իմ ազնիւ և պատուական բարեկամ

Մելքոմ Գասպարեան.

Մեր ժամանակում, մանաւանդ մեր մօտակայքում մարդիկ սիրում չեն մտածել. շտապութեան և վազվզելու մէջ գէպ ի հազար կողմ, այլ և զանազան արտաքին հոգսերի մէջ, ասես թէ, մարդու սիրտը ցամաքած է, կամ թէ այլ եւ ժամանակ մնացել չէ ուշը և միտքը իւր վերայ ժողովելու, պարտականութիւն հասկանալու և պարտականութիւն լցուցանելու: Բայց դու դիտես, որ եւս մի փոքր ծանրաշարժ մարդ եմ. իմ ամենամեծ շտապութեան մէջ, ուր հարկ էր. կարող եմ տակաւին մի քանի բոպէ ուշադրութիւնս հաւաքել իմ վերայ և ամփոփել մտածութիւնքս, թէ եւ ամենայն հանգամանք իմ մօտակայքում ժողովուած էին մի տեղ, իմ բոլոր խաղաղու-

թիւնը վրդովելու, իմ բոլոր մտածութեան կապերը և միութիւնը քակտելու և խառնակելու, ինձ մի ամենևին մեքենայական մարդ չի նկատու համար։ Եւ այսպէս մի քաղցր պարտականութիւն եմ համարում իմ վերայ մատուցանելու Ձեզ իմ շնորհակալութիւնը այն բարեկամական եղբայրօրէն հոգաբարձութեան և աշխատակցութեան մասին, որով Դուք թեթևացուցիք իմ հայրական բեռը իմ դստեր հարսանիքի պատրաստութեան մասին, բոլոր հանգերձանքը և պատրաստութիւնքը որ Դուք տնօրինել էիք, ազնիւ և պատուական էին, հանգէսի օթեանը արքայական և մեծավայելուչ, այս մեր մեծատուն հարստականների ակնկալութիւնից վեր և շատ վեր։ Կրկնապատիկ աւելի կշիռ և յարգ պիտի ես տամ Ձեր եղբայրական գործակցութեանը և օգնականութեանը այն պատճառով, որ ես այդ բոլոր միջոցին, սիրտս տրտում, հոգիս ցաւերով և խռովութեամբ մըրըկուած ու փոթորկուած, մեծ դժուարութիւն պիտի կրէի ուղղապէս և պատշաճապէս տնօրինել հարկաւոր պիտոյքը մի հարսանիքի հանդիսակատարութեան։ Ուրեմն կրկին և դարձեալ առ ի սրտէ շնորհակալութիւն Ձեզ ինձանից և իմ ամուսնու անունով։ Այս ցաւիցն ես թեթևացանք Ձեր քաղցր բարեկամական և եղբայրական գործակցութեամբ և մասնակցութեամբ։ Ինչ որ դեռ ես մնում է հոգալի, այդ միւսերի գործ է, միայն թէ մեր ժամանակի մանուկները հասկանային պարտականութիւն ասած բանը, բայց ի ամենայն թեթևամտութեամբ և անհոգութեամբ խաղաղ ուտելուց և վայելելուց, ինչ որ ծնողական գութը կարող էր և պատրաստ էր հասուցանել նոցա։ Ես քաղել եմ ժամանակի փուշերը, մեր զաւակները քաղել են ժամանակի մանուշակները և վարդերը մեր հոգաբարձութեամբ, բայց շնորհակալութիւն, երախտագիտութիւն, որ պիտի միայն երևէր սիրոյ և մեծարանքի գործերով—ոչինչ չկայ։

Իմ ազնիւ և պատուական բարեկամ, մի խնդիր ունեմ Քեզանից. մի քանի օր յառաջ նամակ գրեցի դէպ ի Պետերհոֆ մի մարդու, կամենալով նորանից մի տեղեկութիւն որ հարկաւոր էր ինձ իմ կեանքիս հանգամանքի մէջ. և խնդիրը Օլինկայի, Ձեր սանիկի դաստիարակութեան ապագայի վերայ էր։ Այս մասին բերան առ բերան կը խօսեմ Ձեզ հետ, և կարծեմ Դուք հաւան մնաք այն տնօրէնութեանը, որ ես կամէի առնել այդ մանուկի մասին։ Ինձ ցանկալի չէր, որ պատասխանադրութիւնը, որովհետեւ դա լինելու էր գերմաներէն, իբրեւ նամակ հասուցանուէր իմ տունս և ընկնէր գուցէ թէ այլ մարդու ձեռք և բացուէր ու կարդացուէր. վասն որոյ խնդրեցի այն մարդուց, որ նա իւր նամակը ուղարկէր դէպ ի Մոսկովա Ձեզ հասցեով։

Ուրեմն եթէ մի քանի օրից յետոյ ստանաք Պետերհոֆից նամակ Ձեր աղբիւսով, աշխատ եղէք պատշաճաւոր կերպով հասուցա-

նել իմ Ձեռքը, այսինքն անձամբ անձին տալով ինձ իմ խորհուրդս առանց դժուարութեան զլուխ տանելու համար, հարկաւոր համարեցի այսպիսի ընթացք. դժուարութիւնք կը մնան տակաւին, որովհետեւ իմ մօտակալքս ամենայն բանի հակառակ են, որ կարգ ու օրէնք էր, խելացի գործ և մի փոքր աւելի այլապէս տնօրինուած, քան թէ իւրեանց ամենեին անտնօրէն և բարձի թողի արած կեանքը իմ ազնիւ և պատուական եղբայր

18-ին Յունիս 1865.

Ձեռք

Մոսկուա.

միշտ հարազատ Ս. Նազարեան.

7.

3-ին Յունիսի 1866 թուակ, Նախիջևան.

Իմ ազնիւ եղբայր

Մելքում Գասպարեան,

Ահա 2000 և աւելի վերստ, ասես թէ մի կախարդութեամբ, որոյ շարժող զօրութիւնը չողիք են միայն, մարդկային հանձարի կառավարութեան տակ զրած, բաժանում են մեզ միմեանցից, և ես հիւսիսից յանկարծ տեղափոխուած եմ մի երկնակամարի տակ, որ իւր հարաւային դրութեամբ ներգործում է իմ վերայ մի առանձին կերպով. Նկարագրիր մտքով մի քաղաք, ըստ իւր արտաքին կերպարանքին բաւական ցիփիլիզացած, վայելուչ և շատ յարմարաչէն տուներ, այնպիսի կարգերով, որ պատշաճ էին մի այրող արեգակի ճառագայթների տակ, կառք ու ձիեր պատուականներից, որ ամեն մի փոքր ի շատէ կարող մարդ պահպանում է այս տեղ, առանձինն կարգադրութիւն սենեակների, որ ըստ մեծի մասին պահվում են կիսալոյս պայծառութեան մէջ պատուհանների առանձին շինութեամբ, ըստ որում դոցա տախտակները շարժական և խոտորնակ ճեղքուած լինելով կարող էին վեր բարձրացնուել իրբն վարագոյրների, երբեմն մթացնել սենեակը, երբեմն պայծառացնել նորան: Այդ տախտակները ներկած են կանաչ գունով և բաղկանում են կտոր կտոր փայտերից, որ դէպ ի վեր խաղալով երկաթի գաւազանների վերայ, պայծառացնում են սենեակը, իսկ դէպ ի վայր ոլորելով նսեմացնում են նորան:

Գաղաքի զիրքը բաւական դար ու փոս է, չունի երկար և որոշ որոշ բաժանած փողոցներ, կամ թէ դոքա շատ սակաւաթիւ էին. փողոցներ լցուած աւաղով և փողով, այնպէս, որ մրբկի ժամանակ տանից դուրս գալ անկարելի է. քաղաքումը չկայ լուսաւորութիւն գիշերային մթի միջոցին. թէև այս տեղ ու այն տեղ կախած էին մի քանի լապտերք, բայց շատ սակաւ լուսաւորվում էին: Մարդիկ

այս քաղաքում, ինչպէս Ասիացիք ամենայն տեղ, ապրում են իւրեանց համար առանձին առանձին, մինչև դրացիք անգամ չունին մերձաւորութիւն միմեանց հետ:

Իմ ճանապարհորդութիւնս մինչև Նիժնիյ Նովգորոդ և այդ տեղից Սամարիտի Странникъ և Вѣстникъ անունով նաւերի մէջ, յաջող եղաւ. մեծ դժուարութեամբ հասանք Դոնին, ուստի առանձին ընկերութեան պատկանեալ Կոզակ անունով նաւի վերայ հասանք ամսուս 1-ին 8 ժամին երեկոյի, Նախիջևան Դոնի և Վօլգայի նաւարկութիւնը միջնորդվում է հօթանասուն և հինգ վերստ տարածուն ցամաքային ճանապարհորդութեամբ երկաթուղով, Կալաչ տեղից սկսած:

Այժմ Նախիջևան ենք. իջևանած պ. Սալտիկեանի գեղեցկաշէն տանը և սիրելի գերդաստանի մէջ. Սալտիկեանի տունը դեռ ևս պատրաստ չէ բոլորովին, այլ բնակելի է միայն ստորին յարկը: Իմ կեանքս անցանում է այս տեղ, գրեթէ դրօսանքով միայն. գալստեանս օրին, թէպէտ և շատ անագան էր, 10 ժամը, գնացի իսկոյն տեսութիւն սրբազան առաջնորդ Նզիրագարին, որոյ հետ մի 2 ժամի մէջ շատ ջերմ խօսակցութիւն եղաւ թէ վիճակի գործերի և թէ այլ ազգային հոգալի խնդիրների վերայ: Շատ բարի և ամուր ու քաջ հոգով մարդ է. մի խօսքով, կամի գործ կատարել, և ոչ թէ ուտել ու խմել ու պարկել միայն: Խոստացաւ ինձ լինել ապագայում առ ի սրտէ գործակից ամենայն բարի ձեռնարկութեան մէջ: Բայց շատ ցաւում էր, որ կարող չէր աւելի երկար տեսանել ինձ և խորհրդածել իմ հետ զանազան նիւթերի վերայ, ըստ որում միւս օրին ճանապարհ ընկաւ դէպ ի ֆեօդօսիա, ընդունելու վիճակի գործերը Այվազից¹⁾, Նա մնալու է այնտեղ մինչև Յուլիսի մէջը, բայց ինձ անկարելի սպասել նորան այդքան երկար: Նա կամի ճանապարհորդել յետոյ դէպ ի Մոսկուս և Պետերբուրգ և ներկայանալ թագաւորին, բերան առ բերան խօսելու թագաւորի հետ:

Ես տակաւին շատ փոքր հայերի պատահած եմ, որովհետև ցերեկով այս տեղ, անհնարին ջերմութեան պատճառով, ման գալ կարելի չէ. բայց այսօր առաւօտուն վեց մինչև եօթն մարդ եկած էին ինձ այցելութեան և ջերմ խօսակցութիւնք եղան մեր մէջ, սրտէ առ ի սիրտ, մանաւանդ լաւ խօսել ու դատել գիտէ այս տեղ Նլչիկով պարոնը, մի բաւական պատանի մարդ, թէպէտ փոքր ինչ ալեղարդուած էր: Երեկ վայելեցին մօտս թէյ երկու ծանօթ քահանայք: Ես մտածում եմ մնալ այս տեղ ոչ աւել քան երկու շաբաթ և կարծեմ թէ բաւական էր ինձ այդքան ժամանակ փոքր ի

1) Գ. արք-եպիսկոպոս Այվազովսկու մասին է խօսքը. որը այդ ժամանակ տեսուչ էր Թէոդոսիայի Խալիպեան դպրոցում: Յ. Տ. Յակ.

չատէ զարթնցնելու մերայինների հոգին իւրեանց քնէած անհոգութիւնից և ցոյց տալու նոցա թէ հարկաւոր էր վերջ ի վերջոյ թողուլ անձնական ակտները և դոցանից յառաջացած անվերջ խառնակութիւնը, և ձեռնարկել մի կարգաւոր և խելացի գործի, որոյ պտուղը լինելու էր աղղի բարոյական ու մտաւորական վերանորոգութիւնը. թէ իմ խորհրդակցութիւնքը Նախիջևանի խելացի հայերի հետ ինչ հետեանք և ինչ յոյսեր կը յարուցանէին, այս բոլորս մի երկրորդ, վերջին նամակումս Նախիջևանից կը յայտնեմ Ձեզ. բայց Դուք ինձ գրել կարող չէիք, որովհետեւ Ձեր նամակը հասանելու չէր հին Նախիջևան. իմ ամուսնուս նամակում ասուած է, որ նա ինձ գրէ, ուղղելով նամակը դէպ ի թիֆլիզ Բոմանու Պօղոսեան Նաղիրեանցի անունով:

Ես առողջ եմ և ամենևին խաղաղ, մտածելով որ ոչինչ նոր անհանգստացուցիչ իրողութիւն պատահած չէ իմ գերդաստանիս մէջ, մանաւանդ որ Ձեք պէս ազնիւ եղբայր թողել էի վերակացու և հոգարարձու իմայիններին: Այս մի մեծ բաղգաւորութիւն է, որ ողորմած աջը Ամենակարողի պարգեւել է ինձ: Ես կարող չեմ ըստ բաւականին շնորհակալ լինել այդ երկնային պարգևի փոխարէն: Խնդրեմ չուտով գրել ինձ Ձեր անգին առողջութեան լուրը և ուղղել Ձեր նամակը, ինչպէս ասացի, թիֆլիզ. այնպէս որ այնտեղ հասած, ստանայի Ձեր գրուածը:

Խնդրելով Ձեզանից ընդունել իմ առ ի սրտէ եղբայրական ողջոյնը այս թէպէտ մարմնով հեռաւորութիւնից բայց հոգով և մտքով ամենևին մօտ մերձաւորութենից, այլ և աղաչելով Ձեզ Աստուածուստ առողջութիւն հոգու և մարմնոյ,

մնամ միշտ, իմ ազնիւ եղբայր, Ձեր հարազատ

Ս. Նազարեանց.

Սիրոյ և յարգութեան ողջոյն մեր բոլոր ծանօթներին մատուցանում է նամակիս գրողը:

8.

17-ին Յունիսի 1866. Նոր Նախիջևան.

Իմ ազնիւ եղբայր,

Ահա 16 օր է. որ նստած եմ Նոր Նախիջևանում, գրեթէ մի լուռ առանձնութեան մէջ, որովհետեւ այստեղ չկայ ոչինչ ընկերական կեանք, ըստ որում մինչև օրս եղած չէր հասարակաց դրաղեցուցիչ խնդիր այս տեղ: Բայց ես իմ լցուցանելի գործը կատարեցի արդէն, իմ սրտի մէջ յղացած խորհուրդը, որ էր ուր և իցէ Հայերի մէջ հիմնարկել մի լուսաւորութեան կենտրոն, ստուերագ-

րելով և յանձնելով բերանացի ազգի առաջաւորներին զանազան ընկերութիւնների մէջ, երեք անգամ զանազան ընկերութիւնների և մասնաւորների առաջն կարգացի իմ գրած իդէայքը և բաւական ոյժ գործ դնելով, որ զոքա փոքր ի շատէ ներգործէին այդ քարացած հայկական սրտերի վերայ: Կարող չեմ ասել, թէ իմ ձայնը և սիրախառն արտասուքը ամենին անպտուղ մնացին. ոչ, շատերը արտասուեցին իմ հետ քաղցր արտասուք, հասկանալով և մորմոքուելով մեր ազգային թշուառութեան վերայ: Մի նմանապիսի հոգեշարժ բանախօսութիւն առանց պատրաստութեան պատահեցաւ այն տեղի սուրբ Խաչ վանքում, ուր ժողովուած էր մեծ բազմութիւն և մի առանձին բարեգործական ընկերութիւն շնորհակալական պատարագ և ժամերգութիւն կատարելու, այլ և տօնախմբելու Մինիստրի հաստատութիւնը ընկերութեան կարգերի: Սեղանի վերայ, երբ որ սկսել էին բաժակներ ըմպել Թագաւորի և Մինիստրի կենացը, և քաղցրաձայն տիրացուքը օրքեստրի հետ միասին թնդեցնում էին օդը, ուղիղն ասեմ Քեզ, մի այնպիսի անսովոր ազդեցութիւն դրդեց սիրտս, որ ես կարող չէի լուռ մնալ. ուռեցաւ կուրծքս և սիրտս կամէր դուրս թռչնլ. Ես տուեցի խօսքիս ազատ ընթացք և թեւեր, որոտեցուցի արձակ օդը, ծառերի տակ գրած սեղանի վերայ, և այս տեղ թափեցան արտասուք թէ ատենաբանի և թէ բազմութեան աչքից: Պիտոյ է յուսալ, որ այսպիսի տեսարանք չեն մնալու առանց տեղական խորին տպաւորութեան սրտերի վերայ և առանց պտղաբեր հետեանքի գալոյց օրերում:

Քաղաքական հասարակութիւնը շնորհակալութեամբ և ուրախութեամբ ընդունեց իմ առաջարկութիւնը հիմնարկելու նոր նախիջկանում մի հայկական գիմնագիտն և, որովհետեւ Հայք ըստ մեծի մասին վաճառական մարդիկ են, տալով նորան իշալական (реальное) ուղղութիւն, բայց թոյլ տալով ուսուցանել նորա մէջ և լատինական լեզուն, իրրեւ հիմքը Լատիական նոր լեզուների, ֆրանսիականի, գերմանականի և անգլիականի: Դորա մէջ պիտի աւանդուին բուն ազգային ոճով բոլոր ուսանելիքը ընդհանուր կրթութեան և մասնաւոր գիտութիւնքը վաճառական կոչման: Այդ գիմնագիտնը պիտի ունենայ իւր համար և մի փոքր ի շատէ բարեկարգ տպարան Հայոց և Լատիական տառերով:

Գիմնագիտնի տարեկան բիւջէթը (հաշուի ցուցակը) ունի 20000 մանէթ. դոցա 6000 մ. տալիս է քաղաքը իւր եկամուտքի և ծախքի աղբիւրներից. 4000 մ. հնդկական արծաթի տոկոսիք և օգուտք. 3000 մ. եկեղեցական արդիւնքից. մնացեալ 7000 մ. կը լցուցանեն լիաթոշակ և կիսաթոշակ աշակերտների հատուցմունքը (առաջինք ունին վճարելու 100 մ. իսկ յետինքը 50 մ. տարու մէջ) և քաղաքի հասարակութիւնը: Տպարանի կարգադրութեան համար որոշուած է

մի գումար 10,000 մ. որ մի անգամ պիտի վճարէ հասարակութիւնը, ժողովելով պողպակայի ճանապարհով:

Երբոր պատրաստ էր հողաբարձական և ընդհանուր ժողովի ներկայացութիւնը և ստորագրութիւնը, այնուհետեւ նա կը ստանամ պաշտօնական կերպով քաղաքագլխից խնդիր գրելու և մշակելու այն պրօգրամման գիմնադրոնի, որ պիտի ուղարկուի առ մինիստրը հաստատուելու համար: Յոյս կայ որ բարեմիտ մինիստրութիւնը արգելք և խափան չլինի այս գործին, որոյ խորհուրդ այնքան սուրբ, այն և օգտակար է Ռուսաստանին, այսինքն յառաջացնել հայերից լուսաւոր և կրթեալ հպատակք:

Ահա իմ կեանքիս հայրենասիրական վաստակը որ վաստակեցի այս մի քանի շաբաթում, այն ոչ ձրի և դուր ուտելով այս տեղի հիւրասիրութեան աղ ու հացը: Քեզ, իմ աղնիւ և լիւրօրս պիտոյ էր այս բանիս տեղեկանալ, ըստ սրում դա է և մի առանձին էպիգրֆ իմ կեանքիս դրամային: Իմ հասարակաց գործառնութեան մասին հաշիւ ու համար տալով Քեզ իմ հոգեհարազատ սիրելիս և հաւատարմի լինելով, որ շատ ուրախացուցիչ և ակորժելի պիտի լինի Քեզ, դալիս եմ այժմ պատմելու Քեզ, իմ առանձնական կեանքը: Ես ապրում եմ մեր հասարակաց, աղնիւ բարեկամ Գրիգոր Սալտիկեանի տանը, ամենեկին այնպէս, ինչպէս իմ տանս և աւելի խաղաղութեամբ ու հանդարտ սրտով Պ. Սալտիկեանի ամուսինը մի պատուական կին, շատ մեղմ և սիրելի բարբով, կատարեալ մայր դէպ ի Սալինկան, թէպէտ մի փոքր թոյլ մայր, ինչպէս, անբաղդութեամբ սովոր են լինել մայրերը, որոնց ինչպէս Քեզ յայտնի է, ես հաւան չեմ: Բայց չորհակալ եմ պ. Սալտիկեանից՝ նա երբեմն գործ է զնում իւր բարեկամական-հայրական սաստը և խրատութիւնը դէպ ի Սալինկան: Սալտիկեանի ծեր մայրը մի կատարեալ օրինակ է մեր Հայաստանի հին և իւրեանց ձևով հազնուող կանանց, շատ մեղմ և արժանապատիւ անձն է, այնպէս քնքուշ սիրով ոգևորուած դէպ ի Սալինկան: Եւ այստեղ կան շար և անպիտան երեխայք, որ դատարկութեամբ չըջումն փողոցների մէջ, հայհոյում են միմեանց շատ պիղծ խօսքերով և լրբութիւն են գործում: Յաւելի է իմ սրտին տեսանել այսպիսի անհոգ արած մանուկներ, որ կարող են դատարկութեամբ աւելի սիրելի դառնալ: Սալտիկեանը ուղարկում է Քեզ իւր բարեկամական սիրոյ ողջոյնը, մաղթելով քեզ ամենայն բարեմասնութիւն:

Ես գալոց շաբաթին, այսինքն 23-ին ամսուս (հինգշաբաթի) կերթամ այս տեղից ծովով Տաղանթօղ, այս տեղ կը հասանեմ երկու ժամին ճաշից յետոյ. ուր կը մնամ մի օր ու գիշեր, և դուրս կը գամ այն տեղից 24-ին երեկոյին, 25-ին երեկոյին կը լինեմ Քերչ, իսկ 26-ին Պոտի. այս տեղից Բիօն գետի վերայով կանցանեմ դէպ

ի Քութայիս և այս տեղից պօստամտի դիլիժանսով կերթամ Թիֆլիզ, ուրնմն պէտք է յուսաւ, որ 29-ին ոտք կը կոխէի իմ հայրենական աշխարհի հողի վերայ:

Ես քաջայայտ եմ, որ Թիֆլիս հասած կը գտանէի այն տեղ Քոսիբելի նամակը՝ ինչպէս են ասորում մերայինք. ողջ է էմմա Ֆեօդօրօֆնան, Օլիսկան և այն միւսը՝ իմ կեանքս այս տեղ անցանում է շատ միատեսակ. այս տեղի ջրին, կեցութեանը և կերակուրներին սովորելու համար, պիտոյ է ժամանակ. բայց ամենից վատթար բանը այս տեղ այն է, որ խակ պտուղներ քաղում են և բերում են սեղան: Ես այս բոպէիս շատ առողջ չեմ, բայց յոյս ունեմ շուտով ամբանալ, և եթէ Աստուած կը պարգևէ, ամսուս 23-ին դուրս գալ այս տեղից:

Խնդրեմ ողջունել ինձանից մեր բոլոր սիրելիքը, Տէր Յարութիւն աւագերէցը, Շահազիզը և այլն:

Քեզ յարգող և սիրող

Եղբայր Ս. Նազարեանց

9.

6-ին յունիսի¹⁾ 1866. Թիֆլիզ.

Իմ աղնիւ բարեկամ և եղբայր,

Մեկքոն Գասպարեան,

Ձեր երկու տխրալից և սիրալից բարեկամական նամակքը յուլիսի 21 և 23 թուականներից ստացայ և շտապում եմ յայտնել Ձեզ իմ խորին շնորհակալութիւնը այն կարեոր տեղեկութիւնների մասին, որ գրել էիք ինձ իմ անբաղդ ամուսնոյ մասին: Ուղիղն ասեմ Ձեզ, մի ներքին ձայն վաղուց արդէն բարբառելով սրտիս մէջ, ասում էր ինձ, թէ իմ ճանապարհորդութեանս միջոցին մի անբաղդութիւն պիտի պատահի իմ գերդաստանիս մէջ, մանաւանդ

1) Մեզ թուում է, որ նամակի ամիսը՝ յունիս՝ սխալմունք է, պէտք է լինի 6-ին յուլիսի, որովհետեւ Նազարեանը իր յունիս 5 (թիւ 7) նամակում խոստանում է մնալ Ն.-Նախիջեւանում 2 շաբաթ եւ ասա մեկնել Թիֆլիզ: Եթէ 4-ին հասել է Նոր-Նախիջեւան, 2 շաբաթ էլ մնացել է այնտեղ, ասա ուրեմն նա ամենաշուտը Թիֆլիսում լինել կարող էր յունիսի վերջերին, բայց ոչ երբէք սկզբներին: Սխալմունք է, անշուշտ՝ նաեւ № 8 նամակում յիշած Փանեանցի 2 նամակների ամիսը, որովհետեւ յուլիսի 21 եւ 25 գրած նամակները Նոր Նախիջեւանում չէին կարող ստացւած լինել մինչեւ յինիսի—ըստ մեր յուլիսի—6. Անշուշտ յուլիսի փոխարէն այստեղ էլ պիտի լինի յունիս, Յ. Տ. Յ.

ուշադիր լինելով էմմա Ֆեոդորովնայի¹⁾ անհանդիստ բնաւորութեանը որ նորա միշտ և հանապազ բորբոքուած ջիղերի հետեանքն է եղած: Եւ ահա, ինչ որ խիթացել էի, 'իւր ինքներդ գրումէք ինձ, ես վաղուց տեղեակ էի այդ թուլութեանը իմ ամուսնոյ և այդ պատճառաւ շատ անգամ տեղիք եմ տուած դորան, միայն թէ իբրեւ պատասխանատու հայր և հոգաբարձու իմ զաւակների, հարկադրուած եմ գտանուած երբեմն սաստկութեամբ հանդիպել մի կնոջ որ միշտ որոնել է կռուի, ահաճութեան և պատերազմի առիթ իմ գերդաստանի մէջ: Շատ անգամ և լուռ ու մունջ եմ մնացած, թէպէտ և այդպէս հասած չեմ իմ նպատակիս: Որպէս և իցէ, այդ մի գծուաբին հարուած է իմ սրտիս լսել թէ իմ զաւակների մայրը ցնորուել է խելքից և պիտի յանձնուի բժշկի: Հոգաբարձութեան, գերդաստանից դուրս, ապա Օլինկան ինչ պիտի լինի. ո՛հ, իմ անբաղդ զաւակ, բայց ես կամեմ մտածել, որ Դուք այս մասին գործելու էիք կարեւոր հոգատարութիւնը: Իրողն լաւ նշան եղած չէ, որ էմմա Ֆեոդորովնայն կրկին և վարձեալ փորձերելով իւր մէջ, գտել է տարակուսանքի տեղիք բանկի բիլեաների մասին, երբ ես ինքս ամենայն ապահովութիւն տուած էի նորան Մոսկուայում, որ այդ անանուն ասուած բիլեաքը որ Իւնքերից(?) և երաշխաւորական վկայութեամբ նոցա ստուգութեան մասին, ստացուած էին, ոչինչ վտանգի տակ չեն, և ես քանիքը այդ բիլեաներից ծախել եմ առանց գծուարութեան, բայց նոր ի նորոյ մտածել դորա վերայ և դիմել առ Իւնքերը և հարցանել—այդ ցուցանում է ահա, որ էմմա Ֆեոդորովնայի միտքը խախտուել էր իւր կայքից: Եւ այդ ինչ սարսափելի լուր է, զանակ անուշ և կտրատել կուսները: Կամ յետոյ խաբերայութեամբ հնար որոնել կարճելու իւր կեանքը, բայց այդ բոլորը խորհրդաւոր բաներ են և ունին մի ներքին կապակցութիւն հիւանդի կեանքի և առողջ օրերի հետ: Յաւում եմ խոտտովանել Ձեզ, որ ես միշտ ա՛հ ու գողի մէջ եմ եղած մինչև այսօր, զանազան նշաններից գուշակելով, որ մի այդպիսի պատահար մի օր պիտի պղտորէր իմ կեանքի բոլոր բաղդաւորութիւնը, ցաւում եմ որ այդ պատահարը հանդիպել է իմ բացակայութեան միջոցին, երբ իմ տղա ու ձեռքը կապած են և ես իսկոյն թե առնուլ և թռչել տուն կարող չեմ: 3½ տարի ժամանակում, կապած ու կաշկանդած տանը, վերջապէս միանգամ ոտքս տանից դուրս դրած, և ահա լսում եմ Ձեզանից այդպիսի ամենեկին ողորակի հանդիպումներ: Կամք նախախնամութեան օրհնեալ լիցի: Բայց ես օրհնում եմ նախախնամութեան տնտեսութիւնը, որ գոնեայ ունիմ: Ձեզ պէս բարեկամ կարեկից և օգնական ինձ իմ կեանքի սե օրերում, որ գոնեայ

1) Ստ. Նազարեանի կինն է: Յ. Տ. Յակ.

կարող եմ տակաւին որպէս և իցէ մի փոքր յառաջ գնալ իմ ճանապարհորդութեանս ասպարէզի մէջ:

Ես այժմուս Թիֆլիզում եմ, և կայ այստեղ ամսուս 3-ին, մեծ տառապանքով Բուլթայից հասանելով Թիֆլիզ: Ինձ ընդունեցին այս տեղ սէր և բարեկամութիւն, մի քնքուշ աղնիւ հարսն, բազմաթիւ սիրալից բարեկամք, որ օրէ օր աւելի դալիս են տեսութիւն, տալու և առնելու ինձանից բարեկամական համբոյրներ, քաղցր արտասուքով: Եղբայրս տակաւին այս տեղ չէ. բայց տեւեզբամմա ուղարկեցինք Դիլիփան, որ եկած էի Թիֆլիզ, և նա պատասխանում է այսօր, թէ ամսուս 10-ին լինելու է այս տեղ: Ես կը կարճեմ իմ մնալս Թիֆլիսում, որքան կարելի է, և կարծեմ որ այսօրից սկսեալ բաւականանային ինձ 2 շաբաթ, փոքր ի շատէ հոգալու այն լնտանեկան և ընդհանուր պիտոյքը իմ սրտի, որ այդքան տարի մնացած են անլցուցանելի: Ես մտածում եմ Դիլիփանսով գնալ Երևան, ուր ի հարկէ կը մնայի սակաւ օրեր միայն, կը պատահեմ և էջմիածին մի քանի ժամով. ապա կը դարձուցանեմ ընթացքս դէպ ի Թիֆլիզ և այստեղից ուղղակի դէպ ի Բոստով Դիլիփանսով, ուր նաւ նստած կը հասնէի Նիժնիյ. այլապէս, այսօրինքն Բաքուի և Հաշտարխանի վերայով պիտոյ էր ինձ շատ երկարանար ճանապարհը, ըստ որում Երևանից մինչև Բաքու բաւական մեծ ճանապարհ է, յետոյ Կասպից ծովը ելն:

Թէ ինչպէս եղաւ իմ աշխատութեան հետեանքը Նոր Նախիջևանի մէջ, այդ բոլորը կը տեսանէք իմ վերջին նամակից առ Ձեզ այն տեղից. մի քանի բարի սիրմեր գուցէ. թէ ընկան պողարեր հողի վերայ և իւրեանց ժամանակին կը կանաչեն և կը ծաղկեն եթէ եղաւ արժանաւոր հոգաբարձու, ջուր տուող և սնուցանող: Արդեօք կարելի էր որ և իցէ ազդասիրական խորհուրդ և ձեռնակութիւն յառաջ բերել եւ պատրաստել ապագայի համար, Թիֆլիզում, որ աւելի հաւանելի է ինձ իւր աւելի զուարթամիտ և աշխոյժ երիտասարդներով, իւր աւելի եւրոպական կերպարանքով և կենդանութեամբ, քան թէ Նոր Նախիջևանը, այդ խնդիրը վճռել այս բոլորիս տակաւին կարող չեմ, որովհետեւ տակաւին խօսած չեմ հասարակութեան առաջաւոր մարդերի հետ. Նաղիբեանցը և Յովհաննիսեանցը այս տեղ չեն, գնացած են Բօրժօմ, բժշկական ջրեր գործ դնելու, և նոյն ինքն փոխարքան այն տեղ է գտանվում:

Թէ ինչ տպաւորութիւն իսկոյն գործեց և գործում է իմ վերայ Թիֆլիզը, այդ հեշտ է ասել. դա մի եւրոպէաբար կարկատած Ասիական քաղաք է. նոր քաղաքը իւր մի քանի կանոնաւոր և լայն ու արձակ փողոցներով շատ տարբերվում է հին քաղաքից, սորա նեղ ու կեղտոտ անանցանելի փողոցներով. և նոր քաղաքը շատ քիչ ցուցանում է մի անյարմար կերպարանք, բոլոր արձակ վա-

քերքը, որ պիտի արձակ ու ազատ մնային, այնպէս լցուած ու միմեանց վերայ դիզուած են զանազան խառնիխուռն շինուածներով, որ ասես թէ բոլոր քաղաքը կացուցանում է մի խառնիճազանջ, որ խանդարում է և զրոււմ է մարդու երեակայութիւնը: Այսու ամենայնիւ մնում է ինձ թիֆլիզը մի աւելի ուշադրութեան արժանի քաղաք, քան թէ որ և իցէ Հայաքնակ քաղաք. այս տեղ կան շատ սիրտեր, որ ջերմութեամբ զարկում են իմ համար, որ ես սիրել և գգուել համարում եմ մի առանձին կարիք իմ երկար տարիք ցաւեցած և վիրաւոր սրտի համար: Իմ ազնիւ, հոգեհարազատ եղբայր, ինչ գրեմ Գեղ այն քաղցր և քնքուշ սիրոյ համար, որով գգվում է ինձ իմ ազնիւ հարսը, այն սիրոյ մասին որով մեր բոլոր ազգակալքը, իմ ծանօթքը և բարեկամքը ամենեւին յառաջամատոյց հանդիպում են ինձ, մի սիրտ որ այնքան տարի սրբացած է եղած իւր ընտանիքի սիրուց, այսօր նոր ի նոր կենդանանում է, ճօխանում է, զարդարվում է իւր հեռաւոր ընտանիքի և բարեկամների սիրով: Դու գիտես, թէ ինչպէս են եղած իմ օրերը Մոսկուայի մէջ. ես սիրել եմ առանց սիրուելու, այժմ սիրում եմ և սիրուած եմ փոխաբէն: Արդարեւ և Նախիջևանը անսէր չգտանուեցաւ ասիս. բայց ինչ է մի հիւրասիրական պատիւ համեմատելով մի քաղցր ընտանեկան սիրոյ հետ, մի առ ի սրտէ մեծարանքի հետ: Յաւելի է միայն ասել Չեղ, որ այս բոլոր երկնաքաղաքացի քաղցր զգացողութիւնքը թունաւորվում են այն տրտում պատահարով, որոյ մասին տեղեկութիւն էք տալիս ինձ: Այսպէս է ահա տկար մահկանացուի բաղդաւորութիւնը այս աշխարհիս վերայ. անխառն գինի սահմանուած չէ մարդուս այս երկրաւոր աստարեղի մէջ. պիտոյ է ըմպել կեանքի բաժակը, ինչպէս որ դա կայ, առանց տրտնջելոյ նախախնամութեան վերայ:

Վերջացնում եմ նամակս, խնդրելով Չեղանից շատ սիրով ողջունել իմ սիրելի Օլիմիկան և հայրական յորդորս դէպ ի բարին իմ մոլորուած սրգի Ֆրիդրիկոսին, որին ես ինքս կը գրեմ այս օրերիս առանձին, ինչ որ հարկն է:

Իմ ազնիւ, եղբայրապատիւ բարեկամ,

Մնամ յաստուածուստ առ ի սրտէ մաղթելով Չեղ ամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր բարօրութիւն, այլ և յանձնելով Չեր արթուն, սրտցաւ ակնարկութեանը իմ անբաղդ գերդաստանի այժմեան դրութիւնը —

Չեղ առ ի սրտէ սիրող

Եղբայր Ա. Նազարեանց

Հասցէս Չեր նամակի կը մնայ նոյնը, ինչպէս մինչև այժմ: Սաշինքան ողջունում է Չեղ ամենայն սրտով:

Յ. Տէր Գալովբեան